

ПЕДАГОЖИ ВӘ ПСИХОЛОЖИ МӘСЭЛЭЛӘР

Досеят М. М. МЕНДИЗАДӘ.

ДӘРС НАГТЫНДА

Ибтидан вә орта мәктәпләрин программалары вә режими наггында УИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарына әсасән дәрс мәктәбдә тә'лим ишләри тәшкилинин әсас шәклидир. Тә'лим-тәрбийә ишләриндәки мүвәффәгийәтләримиз һәр шейдән әввәл мәктәбдә дәрсләрин сияси-мәфжурәви сәвийәсинин үксәк олмасындан, мәзмун әтибарилә долгун, методик чәһәтдән дүзгүн тәшкил әдилмәсиндән асылыдыр. Мүәллим тә'лим вә тәрбийәдә дәрнәкләрдән, әләвә мәшгәләләрдән, мәсләһәтләрдән вә с. иш формаларындан да истифадә әдир. Лакин кәнч нәслин тә'лим вә тәрбийәси әсас әтибарилә дәрсдә һәятә кечирилр.

Бүтүн бунлара бахмаяраг, тәәсүфлә гәйд әтмәлийик ки, бу мүһүм мәсәләнин һәллиндә бир сыра мүәллимләр һәлә дә бәзи нөгсанларә йол верирләр. Дәрсин тәшкилиндә бир чох мәктәпләримиздә һәләкә формализм галыгларына тәәдүф олунур. Хүсусән дәрсләрин вланлашдырылмасында, әв тапшырыгларынын верилмәси вә йохланмасында, мүхтәлиф дәрс типләринин тәтбигиндә вә саирәдә нөгсанлар әв дейилдир. Бу мүһүм мәсәләнин ишыгландырылмасында педагожи әдәбийятымызда бөйүк чатышмамазлыг һисс олунур.

Тә'лим ишләринин тәшкили тарихинә даир

Педагожи тарихиндә тә'лим ишләри тәшкилинин мүхтәлиф форма-

ларына раст кәлмәк олар. Орта әср мәктәпләриндә фәрди тә'лим шәклә һөкм сүрүрдү. О заманлар һәр бир мүәллим 10—15 шакирд охуdurдуса да, онларын һәр бири илә тәк-тәк мәшгәлә апарырды. Зира шакирдләрин билик сәвийәләри вә яшлары мүхтәлиф иди. Шакирд мүәллимин вермиш олдуғу тә'лим тапшырығыны, онун мә'насыны билмәдән әзбәрләйир вә мәшгәлә заманы мүәллимин гаршысында тутуғушу кими сөйләрди. Сонра исә ени тапшырыг алырды. Айдын мәсәләдир ки, мүәллим белә йолла чох ушаг охуда билмәэди. Мәктәбдә тә'лимийә мүддәти һәддән артыг узанырды, нәтичәдә исә шакирдләрин билик ала билмәмәси бир яна дурсун, чох заман онлар кәмсавад һалда мәктәби тәрк әтмәли олурдулар. Белә фәрди тә'лим шәкли Бөйүк Октябр сосялист ингилабына гәдәр Азәрбайҷандә давам әдән мәсчид мәктәпләриндә дә һөкм сүрмүшдүр.

Капитализмин инкишафы вә феодализм дөврүнә һисбәтән сәнәә вә тиҷарәтин, әлм вә техниканын тәрәгги әтмәси илә әлагәдар олараг гәрб өлкәләриндә интишар тапан мәктәпләр фәрди тә'лим шәкли илә тә'лим олунә билмәди. Ени вә даһа мунасиб бир тә'лим шәклинә әһтијач күндән-күнә артды. Бөйүк славян педагоғу Ян Амос Коменски (1592—1670) XVII әсрдә тә'лимийә синиф-дәрс тәшкилат формасыны ирәли сүрмәклә мәктәпләрин бу әһтијачыны әдәди. Көһнә, фәрди тә'лим шәклини «итә сүмүк атмаг» кими сәчийә-

лэндирэн Коменски синиф-дәрс тәшкилат формасынын тәтбиг эдилмәси үсулларыны да көстәрди. О, шакирдләри яш вә биликләринә керә синифләрә бөлмәйи, һәр синфин бир вәфәр мүүәлимә тапшырылмасыны, мәшғәләләрин исә коллектив формада кечирилмәсини тәклиф этди. Аз бир заманда синиф-дәрс формасы габагчыл мүүәлимләр тәрәфиндән бәйәнилди вә нәтичәдә бүтүн Европа өлкәләринә яйылды. Ингилаба гәдәр олан Русиянын мәктәпләриндә дә әсас әтибарилә синиф-дәрс формасы тәтбиг эдилтирди.

Лакин гейд этмәлийик ки, синиф-дәрс формасынын тәкмилләшдирилмәсинә даир бөйүк вә габагчыл педагоғларын бир сыра файдалы фикирләри буржуа мәктәпләриндә ләзимыңча гиймәтләндирилмирди. Бунун нәтичәсиндә дәрс гуру бир формализм вә мәшғ мейданына чеврилмишди. Бу формализм һәр шәйдән әввәл дәрсләрин гурулушундакы екнәсәгликдә ифадә олунурду: дәрсләрин гурулушу бир гайда оларак кечән дәрсин шакирдләрдән сорушулмасы, мүүәлимин ени билийи шәрһ этмәси вә әвә тапшырыг вермәси илә мәһдуд эдилтирди. Беләликлә дәрс шакирдләрин ярадычы фәәлийәтләринә вә фәннин тәдрисиндә мүүәтәлиф үсулларын тәтбигинә имкан вермирди. Дәрс просесиндә шакирдләрин фәрди хүсусийәтләри дә һесаба алынмырды. Инди дә муәсир буржуа мәктәпләриндә бу вәзийәт эйнән давам этмәкдәдир.

Синиф-дәрс формасынын күтләви бир сурәтдә тәтбигинә бахмәраг буржуа мәктәпләриндә ени тәлим шәкилләри ахтарылмагда иди. XIX әсрин әввәлләриндә Инкилтәрәдә Ланкастер адлы бир мүүәлим вә белә адлы бир кешиш бир-бириндән хөбәрсиз эйни заманда гаршылыгылы тәлим шәклини тәклиф этдиләр ки, бу да педагожи тарихиндә Белл-Ланкастер системи ады илә адланыр. Тәлим ишләринә сәрф эдилән мәсарифдин мигдарыны азалтмаға хидмәт эдән бу системин маһийәти ондан ибарәт иди ки, мүүәлим юха-

ры яшлы шакирдләр васитәсилә кичик шакирдләри «охудурду», йәни о, юхары синиф шакирдләриндән өзүнә муавинләр сечәрәк, кичик яшлы шакирдләри онлара тапшырыр, өзү исә юхары яшлы шакирдләрә мәшғул олурду. Ишин белә тәшкилә нәтичәсиндә бир мүүәлим 300 шакирди идәрә этмәйә мүүәффәг олурду. Бу систем Инкилтәрәдә вә гисмән дә Америкада бир гәдәр тәтбиг эдилдисә дә чох яйылмады. Чүңкү онун файдасызлыгы мүүәлимләрә тәзликлә айдын олду.

Капитализмин империализм мәрһәләсинә кечдийи дөврдә буржуа педагоғлары арасында синиф-дәрс формасына гаршы ачыг әтиразлар башланды.

Белә әтиразларла чыхыш эдән буржуа педагоғлары көстәридиләр ки, синиф-дәрс формасы истәдадлы вә истәдадсыз ушағларын бир ердә охудулмасыны нәзәрдә тутдуғу үчүн нөгсанлыдыр. Белә форма куя, истәдадлы ушағларын сүрәтли инкишафына мане олур. Бундан башга, куя мүүәлим дәрс заманы билийи шакирдләрә һазыр бир шәкилдә вермәклә онларын ахтарычылыг вә ярадычылыг габилийәтини боғур вә с. Бу әсассыз тәнгилдәр XIX әсрин сонлары вә XX әсрин әввәлләриндә тәлим ишләринин бир сыра ени шәкилләринин мейдана чыхмасы илә нәтичәләнди.

Алманиянын Манһейм шәһәриндә мүүәлим Зикинһер «халг» мәктәпләриндә шакирдләри «зәкиләр», «нормаллар» вә «зәифләр»дән ибарәт олмаг үзрә 3 група бөлмәйи тәклиф этди. Бундан мөгсәд варлы ушағларыны «зәкиләр» групуна салмагла дөвләт хәрчинә охутмаг, даһа сүрәтлә вә мүкәммәл тәһсил вериб онлары орта мәктәбә һазырламаг иди.

Америкада Ч. Дюн, Килпетрик вә башгалары кәнд мәктәпләриндә учуз хәрчлә гызыл әлләрә вә бош башлара малик фермерләр һазырламаг мөгсәдилә «лайһәләр» («прожеләр») системини ирәли сүрдүләр.

!913-чү илдә Елена Паркхерст адлы бир мүүәлимә Далтон шәһә-

риндэ (Америкада) «Далтон-план» адлы ени фэрди тэ'лим системи тэк-лиф этди.

Далтон-планын маһийэти ондан ибарэтдир ки, бурада синифлэр эвэ-зинэ айры-айры фәннлэр үзрә кабинә-ләр тәшкил олунур, коллектив мәш-ғәлә формасы арадан көтүрүлүр, дәрс чәдвәли ләғв олунур. һәр бир шакирд өзү сечдийи сәрбәст чәдвәл үзрә мүстәгилл чалышыр; мүәллим исә дәрс демир, ялһыз кабинәдә оту-руб эһтиячы олан шакирдә мәслә-һәтләр верир. Мәшғәләләрин тәшки-ли вә тә'лим просеси ашағыдаки гайда үзрә апарылыр: айры фәннләр үзрә шакирдләрә тапшырыглар вә бу тапшырыгларә аид мәсләһәтләр верилир. Шакирд тәкбашына һазыр-ландыгдан сонра мүәллимә-мәслә-һәтчийи имтаһан верир. Белә дәрс формасы айры-айры шакирдләрә коллективи вә йолдашы көзләмәдән габаға кетмәк вә мәктәби тез битир-мәк имканы верирди.

Айдың мәсәләдир ки, бу форма тә'лим ишиндә буржуа рәгабәтинин тәтбиги үчүн кениш имкаллар ачыр, башга сөзлә десәк, бу форма мүртә-чә буржуазиянын синфи мәсәдлә-ряни нәзәрдә тутур. Бу тә'лим фор-масы мүәллимин рәһбәр ролуну ин-кар этмәклә шакирдләрә башлы-ба-шына бураһыр. Буна көрә дә белә тә'лим формасы тә'лим вәзифәләр-ни һәлл этмәк нөгтейи-нәзәриндән тамамилә ярамаздыр. Тәәссуфлә ха-тырламалыйыг ки, ингилабымызын биринчи илләриндә «Далтон-план» тәнгидсиз оларәг әввәлләр «лабора-тор-план», сонралар «бригада-лабо-ратор методу» ады алтында совет мәктәбләринә дә кеңирилмишди.

«Бригада-лаборатор методу»нун маһийәти ондан ибарәт иди ки, бу-рада шакирдләр бригадаларә бөлү-пүрдү, һәр бригада бир тапшырыг алыб онун үзәриндә чалышырды. Бригадаларын тапшырыг үзрә һа-зырладыглары мә'рузәләр исә ахыр-да екун конфрансында музакирә эди-лирди. Тә'лимин бу чүр тәшкил эдилмәси нәтичәсиндә мүәллимин ролу енә бир мәсләһәтчи дәрәчәси-

нә энирди, шакирдләр исә элмләрин әсасыны системлә мәнимсәйә бил-мирдиләр. Шакирдләрин билийинә фәрди гиймәт вермәк мүмкүн олмур-ду. Мәһз буна көрә дә УИК(б)П МК өзүнүн 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында «бригада-лабора-тор методу»ну тәнгид эдиб мәктәб ишләрә тәчрүбәсиндән чыхарылма-сыны тәләб этди.

Мәркәзи Комитәнин гәрарында көстәрилик ки, тә'лим ишләрини тәшкилат формасы мәктәбин сияси мәгсәди вә мәзмунундан асымыдыр. Бу нөгтейи-нәзәрдән совет мәктәби-нин өзүнә мәнхус тә'лим шәкли ол-малыдыр. Совет мәктәби классик педагожинин габагчыл фикирләрин-дән тәнгиди оларәг истифадә этмәк-лә, мүртәчә буржуа педагоглары тә-рәфиндән ирәли сүрүлән тәшкилат формаларыны гәти рәдд эдир вә МК-нын көстәрдийи кими, дәрси әсас тә'лим формасы оларәг гәбул эдир.

Дәрсә верилән әсас тәләбләр

УИК(б)П МК-нын 1932-чи ил 25 август тарихли гәрарында дейилир ки: «Ибтидаи вә орға мәктәбдә тәд-рис иши тәшкилинин әсас формасы чидди сурәтдә мүәййән эдилмиш мәшғәлә чәдвәли илә вә шакирдләр-ин мөһкәм һейәти илә мүәййән шакирд групуна верилән дәрс-дир».

Дәрсин үстүнлүйү ондан ибарәт-дир ки, бурада шакирдләрә элмләр-ин әсасыны системлә вә ардычыл вермәк, шакирдләрә билик вә бача-рыглары механики дейил, шуурлу вә дүшүнчәли оларәг өйрәтмәк мүмкүн олур. Бундан башга шакирдләрин мүхтәлиф мейл вә габилийәтини әтрафлы сурәтдә өйрәнмәк вә ин-кишаф этдирмәк, онларын фәрди вә яш хүсусийәтини өйрәнмәк вә һе-саба алмаг вәзифәләрә дә анчәг дәрсдә вә дәрс васитәсилә еринә етирилә биләр.

Дәрсин мүһүм бир үстүнлүйү дә ондадыр ки, о, шакирдләрин сияси-мәфкурәви тәрбийәсини, онларын

коммунист дүнякөрүшүнү йүксөк пиллэйе галдырмаг ишинде мүөллимә мүхтәлиф тә'лим материалларын-дан, мүхтәлиф тә'лим-тәрбийә үсулларын-дан, мүхтәлиф васитә вә амилләрден кениш истифадә имканы верир. Мәһз буна көрә дө совет мәктәпләриндә тәтбиг эдилән дәрс ашагыдакы тәләбләрә чаваб вермәлидир.

1. Өз мәзмуну вә истигамәти әтибарилә дәрс, сияси-мөфкурәви чәһәтдән сағлам олмалыдыр. Тә'лим материалынын элми олмасы, ичтиман вә тәбии һадисәләрин, гайда вә ганунларын диалектик материализм әсасында дүзкүн шәрһи, сосялизм гурулушу тәчрүбәләринин вә гаршыда дуран вәзифәләрин дәрсдә тә'лим материаллары илә әлағадар ин'икасы, бу тәләби еринә етирмәк үчүн әрури шәртләрдендир.

2. Һәр бир дәрсин мүәййән вә конкрет мәгсәди олмалыдыр. Дәрсин мәгсәди тәдрис програмына әсасән мүәллим тәрәфиндән мүәййән эдилдир. Һәр бир дәрсдә мүәллим һәм тәһсил вә һәм дә тәрбийә вәзифәләрини һәлл эдир.

3. Дәрсләр зәнчир һәлгәси кими бир-биринә бағлы олмалыдыр, белә ки, һәр бир дәрс мүмкүн гәдәр өзүндән әввәлки дәрсә вә я дәрсләрә истинад әтмәклә, өзүндән сонракы дәрсә вә я дәрсләр үчүн әсас тәшкил әтмәлидир. Коменскинин дедийи кими, дәрс әлә гурулмалыдыр ки: «Сонракы дәрс һәмишә әввәлжинә әсаслансын, әввәлки дә сонракы илә мөһкәмләндирилмиш олсун».

4. Дәрсин мәзмуну ғырыг-ғырыг билликләрден ибарәт олмайыб, там сәчийиш дашыин аңлайышлардан, ганун вә гайдалардан ибарәт олмалыдыр. Һәр дәрсдә верилән биллик вә бачарыгларын һәчми әввәлчәдән мүәййән эдилмәли вә һәр дәрс програмын мүәййән бир гисмини өйрәтмәлидир. Белә ки, дәрс һәр дәфә ярымчыг дейил, битмиш бир сәчийиш дашымалыдыр.

5. Дәрсдә мүәллимин рәһбәр ролу тә'мин эдилмәлидир. Ушински һағлы олараг языр ки: «Ушаг әгли вә

әхлағи чәһәтдән яғныз инсан шәхсийәтинин билаваситә тә'сири ағтында тәрбийә олунур вә инкишаф эдир. Һеч бир форма илә, һеч бир интизамла, һеч бир низамнамә вә дәрс чәдвәли илә инсан шәхсийәтинин тә'сирини сүн'ин сурәтдә әвәз әтмәк мүмкүн дейилдир. О, кәч рүш үчүн күнәшин мөһсулдар шүәсыдыр вә ону һеч бир шейлә әвәз әтмәк мүмкүн дейилдир». (К. Д. Ушински, сечилмиш педагожи әсәрләри, I һиссә, сәһ. 244). Ушаг үзәриндә мүәллимин бу чүр мөһсулдар тә'сири дәрсдә даһа долғун тә'мин эдилә биләр.

6. Дәрс шакирдләрин ярадычылыг вә фәәлийәтләрини тә'мин әтмәлидир. Далтон-план мөвгеиндә дурараг дәрси тәнгид эдәнләр дәрсдә куя ушағларын фәәлийәтсиз олдуғларыны исбата чәлышырлар. Һалбуки ушағларын һәгиги фәәлийәтләри вә ярадычылығлары мөһз дәрсдә мүәллимин ярдымы вә рәһбәрлийи ағтында үзә чыхар вә инкишаф эдә биләр. Педагожи чәһәтдән һазырылығлы мүәллимләрин дәрсиндә шакирдләр һеч дә садәчә «динләйичиләр» еринә гоюлмурлар. Мүсәһибә заманы онларын гаршысында мүәллимин ардычыл олараг гојдуғу суаллар бир тәрәфдән шакирдләрдә һәвәс оядыр, о бири тәрәфдән онлары суала чаваб вермәк үчүн фикирләшмөйә вадар эдир, ушағларын тәдгигатчылығ гәбилтийәтини вә мүһакимәсини инкишаф әтдирир.

7. Дәрс универсал бир үсулла апарыла билмәз. Дәрсдә мәзмун вә ушағларын яш хүсусийәтләриндә әсылы олараг мүхтәлиф тә'лим үсуллары тәтбиг эдилмәлидир.

8. Һәр дәрс методик чәһәтдән диггәтлә планлашдырылмалы, әяни васитәләрлә мүкәммәл тәһиз эдилмәли вә сонунә гәдәр лайигли бир сурәтдә апарылмалыдыр.

Дәрсин әсас типләри вә гурулушу

Дәрсин гаршысында гоюлан мүхтәлиф мәгсәдләрден (ени биллик вермәк, биллик вә бачарығлары мөһкәм-

жандирмек, билийи hesaba алмаг вэ е.), шакирдлэрин яш хусусийэтлэрин вэ билик сөвиййэлэриндэн асылы олараг ибтидаи вэ орта мектеблэрдэ мухтэлиф дэрс типлэри тэтбиг эдиллэр.

Мектебин ашагы синифлэриндэ ени материалы баша салмаг үчүн муэллимин 10—15 дегигэлик изаһи нифайэт олдуғу halда, VIII—X синифлэрдэ ени материалы изаһ этмек үчүн эн азы 30—40 дегигэлик бир вахт тэлэб олунур. Она керэ да ашагы синифлэрдэ муэллимин 10—15 дегигэлик шэрһи юхары синифлэрдэ 30—40 дегигэлик мектеб муназирэсинэ чеврилир вэ бүтүн бунлар дэрслэрин екнэсэг дейил, мухтэлиф типлэрдэ вэ она керэ да мухтэлиф гурулушда олмасыны тэлэб эдиллэр.

Мектеблэримиздэ дэрслэр өз конкрет мэгсэдлэринэ керэ ени билик вэ я бачарыг өйрэдэн, билик вэ я бачарыглары мөһкэмлендирэн, билик вэ бачарыглары hesaba алан (контрол) вэ нэһайэт мүрэккэб дэрслэр олмаг үзрэ дөрт асас типдэ апарылыр.

Ени билик вэ я бачарыг өйрэдэн дэрслэр аз да олса, орта мектебин юхары синифлэриндэ тэтбиг эдиллэр. Бу тип дэрслэрин мэгсэди яһныз ени тэлим материалыны шакирдлэрдэ изаһ этмекдэн ибарэтдир. Мухтэлиф фәннлэрин, хусусэя тарих, әдәбият, риязийят, физика вэ с. фәннлэрин програмларында элэ мөвзулар вардыр ки, онлары мухтэлиф дэрслэрә парчаламаг методик чәһәттән әлверишли олмадығы кими, 15—20 дегигэ мүддәтиндэ изаһ этмек дә мүмкүн дейилдир. Белә halларда муэллим ени материалын шэрһинэ 35—40 дегигэ сәрф этмәйә мөчбур олур ки, бу да мектебин VIII—X синифлэриндэ heч дә горхулу hesab эдилә билмәз. Бу тип дэрслэрин гурулушу чох садә олур: муэллим 5—6 дегигэ мүддәтиндә мөһнә дэрси сорушдугдан сонра ени дэрсин мэгсәдилә шакирдлэри тәһмиш эдилр вә тәлим материалыны изаһ этмәйә башлайыр; 30—35 дә-

гигэлик муназирэдән сонра 2—3 дегигэ шакирдлэрин суалларына чәваб верир вә нэһайэт әвә тапшырыг вермәклә дэрси тамамлайыр.

Бу чүр дэрслэр, йәни бөйүк һәчмдә ени материалын там шәрһи вә муназирә үсулулуни кешиш тэтбиг шакирдлэри али мектебин иш системинә һазырлайыр. Лакин орасыны да геид этмәлийик ки, бу чүр дэрс типиндән суи-истифадә этмәк дә доғру дейилдир, чүнкү бу дэрс тип ушаглар үчүн эн чәгин дэрсдир. Бунун чәтинлийи ондан ибарәтдир ки, верилән ени билийи шакирдлэрия баша дүшүб-дүшмәдиклэрини айдынлашдырмаг үчүн муэллимин сәррәнчамында вахт галмыр. Мухтэлиф сәбәбләр нәтичәсиндә програм материалыны еринә етирмәкдә керә галмыш муэллимләр сүрәтлә ирәлиләмәк мэгсәдилә бу дэрс типинә чох тез-тез әл атырлар ки, бу да файдәдан артыг зәрәр кәтирә биләр.

Билик вә бачарыглары мөһкәмлендирән дэрсләр. Белә дэрсләрә аз-чох бүтүн синифлэрдә вә бүтүн фәннлэрдә ер вериллр, лакин эн чох дил вә риязийят дэрслэриндә вәрдиш вә бачарыглары мөһкәмлендирмәк мэгсәдилә тэтбиг эдиллр. Бәзән белә дэрсләрә тәквар вә я чалышма дэрслэри дә дейиллр. Бу тип дэрслэрдә муэллимин гаршысында дуран мэгсәд шакирдлэрин әввәлки дэрслэрдә өйрәнмиш олдуғлары билик вә бачарыглары мөһкәмлендирмәк, бачарыглары вәрдиш һалына салмагдыр. Бунун нәтичәсиндә шакирд әлдә этдийи биликлэри чәтинлик чәкмадән хатырлая биллр, бир чох файданы вәрдишләр (язы, hesаблама) кәсб эдилр, билик вә бачарыгларыны тәчрүбәдә тэтбиг этмәйи өйрәнлр. Белә дэрсләр я башдан-баша тәквара (садә вә я үмумиләшдиричи тәквар) вә яхуд да чалышмалара (шифаһи, тәһрири, техники вә с.) һәср эдиллр. Мухтэлиф типдә мәсәлә вә мисалларын һәлли, мухтэлиф типдә сәрфи чалышмалар, битмиш мөвзүү тәквар мэгсәдилә суал-чәвабла музакирә этмәк вә с. бу тип дэрсләрәндир.

Белә дәрсләрин дә гурулушу чох садә олур. Мүәллим, көһнә дәрсе ескун вурдугдан вә я эвә верилән тапшырығын ичрасыны йохладыгдан сонра, эввәлчәдән һазырламыш олдуғу план үзрә тәкрара вә я чалышмалара кечир, 35—40 дәгигә бунунла мәшғул олур вә сонра да эвә ени тапшырыг вермәклә дәрси битирир.

Билик вә бачарыглары һесаба алан (контрол) дәрсләр. Белә дәрсләр цә бүтүн синифләрдә вә бүтүн фәннләр үзрә чох тәтбиг эдилир. Мүвәффагийәтлә апарылан тәлимин әсас шәртләриндән бири билик вә бачарыгларын һесаба алынмасы, шакирдләрин билийиндәки нөгсан вә наилийәтләрин үзә чыхарылмасы, онун дүзкүн гиймәтләндирилмәсидир. Она көрә дә билийин һесаба алынмасына аз вә я чох дәрәчәдә һәр бир дәрсдә мүнтәзәм сурәтдә ер верилир. Лакин мүэййән вахтлар шакирдләрин билийини һесаба алмаг мәгсәдилә бүтүн дәрси йохламая һәср этмәк лазым кәлир. Мәсәлән, һесабадан бу вә я башга әмәлийәтә аид олан бүтүн гайдалар өйрәдилдикдән сонра, бу барәдә контрол иш олараг, мәсәлә һәлл этмәк, физикадан истилик бәһсини тамамладыгдан сонра бүтүн бәһсә даир контрол сұаллар вермәк, сәрфдән феил бәһси кечилдикдән сонра шакирдләрин өйрәндикләрини суал-чаваб васитәсилә йохламаг вәчибдир. Белә дәрсләрдә адәтән шакирдләрин биликләринә гиймәт гоюлур. Бу дәрсләрин әсас мәгсәди билийин йохланылма-сы олса да шакирдләрин бачарыг вә биликләринин мөһкәмләnmәсинә дә хидмәт эдир.

Бу тип контрол дәрсләрин гурулушу даһа да садәдир. Мүәллим белә дәрсләри тәшкил этмәк үчүн эввәлчәдән шакирдләри хәбәрлар эдир, дәрс вахты исә илк дәгигәләрдән э'тибарән контрол ишләрә (шифәһи вә яхуд тәһрири) башлайыр. Дәрсин сонунда эвә тапшырыг верилир.

Мүрәккәб дәрсләр. Мәктәбдә ән чох тәтбиг эдилән дәрсләрдәндир. Мүрәккәб дәрсләр ени билик вермәк, шакирдләрин билик вә бачарыглары-

ны мөһкәмләндирмәк, билийин һесаба алмаг, эвә тапшырыг вермәк ки-ми мұхтәлиф вәзифәләри әһәтә эдир. Мәһз бу сәбәбә көрә дә мүрәккәб дәрсләр ән чох тәтбиг эдилир, чү-кү бу чүр дәрсләр бир-бирилә әла-гәдар олан мұхтәлиф тәлим вәзифә-ләринин бирликдә һәллинә имкан ярадыр. Мүрәккәб дәрсләр адәтән ашағыдакы план үзрә апарылыр. Мүәллим эввәлчә эв тапшырыгла-рыны йохлайыр, шакирдләрә гиймәт верир, сонра ени дәрсин мәгсәдини сөйләйиб ону изаһ эдир, үчүнчү мәр-һәләдә ени дәрсин мәнимсәнмә дәр-рәчәсини айдынтлашдырмаг вә ша-кирдләрин өйрәндикләрини мөһкәм-ләндирмәк мәгсәдилә суаллар верир вә я чалышмалар, мисаллар һәлл эт-дирир, нәһәйт эвә тапшырыг вер-мәклә дәрси битирир.

Мүрәккәб дәрсләр күтләви олма-ла барәбәр ән чәтин дәрс типидир. Белә дәрсләр диггәтлә планлашды-рылмазса, һәр мәрһәләйә вериләв вахта чиддийәтлә рәайәт эдилмәз-сә, нәтичәсиз гала биләр. Тәчрүбәсв аз олан мүәллимләрин дәрсләриндә чох заман бу чәһәтдән өзүнү көстә-рән нөгсан ондан ибарәтдир ки, мүәллим нашылыг үзүндән мәрһәлә-нин бириндә «илишир», вахтын чо-хусуну она сәрф эдир вә ердә галан мәрһәләләри сүр'әтлә кечмәйә вадар олур. Айдындыр ки, белә дәрсләрин фәйласы чох аз олур, чүнкү дәрсин мәгсәди һәятә кечирилмәмиш га-лыр.*

Педагожи әдәбийәтдә бу юхары-да сайдығымыз дөрт әсас типдән эләвә башга дәрс типләринин дә ады ч-килир. Мәсәлән, шакирдләрин яз-мыш олдуғу ишләр үзрә тәһлил дәр-си (йә'ни ана дилиндән, риязийят-дан вә с. апарылмыш контрол иш-ләрдә шакирдләрин бурахдығы сә-

* Һазырда дәрсин типләри мәсәләси со-вет педагожи әдәбийәтында музакирә олунмагдыр. Мөһдизадә йолдашын бу мә-гәләдә «мүрәккәб дәрс» адландыдығы дәрс типини бир чох педагоглар (Есилов, Гончаров, Тсла вә башгалары) ени билик верән дәрс типн адландырырлар. (Редаксия).

чиййэви хэталарын музакирэсинэ һэср эдилэн дэрс) вэ я шакирдлэрин үмүми һазырлыгларыны муэййэн этмэк үчүн (ени дэрсэ башлаан муэллимлэр тэрэфиндэн тэтбиг олунан) кириш дэрс вэ с. Лакин бизэ көрө, бу дэрслэр мүстэгийл тип олмайыб, юхарыда сайдығымыз эсас типлэрдэн биринэ дахил эдилэ билэр.

Дэрсин йүксэк кейфийэтдэ кечирилмэси шэртлэри

Дэрсин йүксэк кейфийэтдэ кечирилмэсинин бир нечэ эсас шэрти вардыр. Һэр шейдэн эввэл ону гейд этмэк лазымдыр ки, дэрсэ верилэн тэлэблэрэ ардычыл бир сурэтдэ рэайэт олунарса, онун йүксэк кейфийэтдэ кечирилмэси үчүн элверишли ээмин һазырланмыш олар. Лакин бу аадыр. Дэрсин кейфийэтинин йүксалтмэк үчүн бир сыра башга шэртлэрэ дэ рэайэт олунмалыдыр. Һэмин шэртлэрин үзэриндэ даянаг.

Дэрсин йүксэк кейфийэтдэ кечирилмэси үчүн эсас шэртлэрдэн бири муэллимин чиддийэтлэ дэрсэ һазырланмасыдыр. Муэллимин дэрсэ һазырлығы үч йол илэ кедир: эввэлэн, муэллим ихтисасыны артырмаг мэгсэдилэ мүнтэзэм бир сурэтдэ өз үзэриндэ чалышмалыдыр. Бунун үчүн бир тэрэфдэн марксизм-ленинизм классиклэринин эсэрлэрини, сияси вэ бэдии эдэбийяты, о бири тэрэфдэн ихтисасына аид ени эсэрлэри, педагожи вэ методик эдэбийяты диггэтлэ мүталиэ этмэли, элагэдар муһазирэлэрэ, курслара давам этмэлидыр. Өз үзэриндэ ардычыл олараг чалышмаян муэллим кери галар, она көрө дэ вердийи дэрслэрдэ яхшы нэтичэ элдэ эдэ билмэз.

Икинчиси, муэллим тэлим этдийи фэннин материалы үзэриндэ арасы кэсилмэдэн чалышмалы, ону дэриндэн мэнимсэмэлидыр. Бунун үчүн һэмин фэннэ мэхсус програмы, дэрс китабларыны вэ башга элагэдар материалы диггэтлэ өйрэнмэли, онларын һансы һэчмдэ вэ нэ шэкилдэ шакирдлэрэ верилмэси һаггында эввэлчэлэн дүшүнүб муэййэн гэрара кэлмэлидыр.

Үчүнчүсү, муэллим күндэлик дэрсэ һазырлашмалыдыр. Сөз йох муэллим ихтисасыны тэкмилләшдирмэк вэ тэдрис материалыны өйрэнмэк мэгсэдилэ ардычыл олараг чалышмагла. эйни заманла күндэлик дэрсэ һазырлашмаг ишини хейли йүнкүллөшдирмиш олур. Лакин бунунла бэрэбэр муэллимин күндэлик дэрсэ һазырлашмасы зэрури бир тэлэбдир.

Күндэлик дэрсэ һазырлыг көһнэ дэрсин нэтичэлэрини тэһлил этмэкдэн башлайыр. Көһнэ дэрсдэ элдэ эдилмиш нэтичэлэрэ истинад эдэрэк, ени дэрсин мөвзуу вэ мэгсэди муэййэн эдилир. Сонра муэллим шакирдлэрэ верэчэйи ени биликлэрэ аид тэдрис материалыны көздөн кечирир вэ о барэдэ ени эдэбийятла паныш олур, шакирдлэр тэрэфиндэн верилмэси эһтимал олунан суаллара чаваб һазырлайыр. Бундан сонра дэрс методик чэһэтдэн дүшүнүлмэлидыр: һансы тэлим үсулларынын тэтбиги, һансы эяни васитэлэрин ишләдилмэси, һансы шакирдлэрдэн көһнэ дэрсин сорушумасы вэ с. диггэтлэ дүшүнүлмэлидыр. Бүтүн булардан сонра дэрсин планы язылыр. Дэрсин планлашдырылмасынын эһэмийэти бөйүкдүр. План муэллимин ишинэ истигамэт веричи бир сэнэддир.

Дэрсин планы онун мөвзуу вэ мэгсэдиндэн асылы олдуғу кими, һам дэ онун типиндэн асылыдыр. Лакин мүхтэлиф дэрс типлэринин мүштэрэк мэрһэлэлэри олдуғу кими, планда да мүштэрэк ерлэр вардыр. Һэр бир дэрсин планында дэрсин мөвзуу, мэгсэди, кедиши, эвэ тапшырыг вермэк маддэлэри олур. Бу чүр мүштэрэк маддэлэрин олмасына баһмаяраг, дэрсин планы чох йыгчам вэ конкрет олмалыдыр.

Планда дэрсин мөвзуу гейд олундугдан сонра онун мэгсэди айдын кестэрилмэлидыр: дэрс ени билик һаггында шакирдлэрдэ илк тэсэввүр оятмаг вэ я ону мөһкэмләтмэк мэгсэдини дашыыр, һансы конкрет тэрбийэви мэгсэдлэр күдүр вэ с. Бундан сонра дэрсин кедиши гейд эдил-

мәлидир. Бурада дәрсин нэдән башланыб нә илә битәчәйи план шәклиндә язылмалы, йә'ни дәрсин мәрһәләләр: көстәрилмәли вә һәр мәрһәләдә көрүләчәк иш мүхтәсәр язылмалыдыр. Ишин мәзмуну илә янашы олараг үсулу да язылмалыдыр. Нәһәт эвә верилән тапшырыглар айдын сурәтдә гейд олунмалыдыр.

Планда дәрсин кимләрдән сорушулачағы, һансы әяни вәсаитдән нә заман истифадә эдиләчәйи конкрет сурәтдә көстәрилмәлидир.

Дәрс планлашдыраркән вахт бөлкүсүнә хүсуси диггәт вермәк лазымдыр. Дәрсин мүхтәлиф мәрһәләләри арасында 45 дәгигәни элә бөлмәк лазымдыр ки, һәр бир дәгигә сәмәрәли олараг истифадә эдилмиш олсун. Мисал үчүн ана дилиндән бир дәрсин планыны верәк.

Дәрсин мөвзуу—үмуми вә хүсуси исимләр /§ 29/*

Дәрсин мәгсәди—үмуми вә хүсуси исимләр һаггында шакирдләрә илк мә'лумат вермәк.

Дәрсин кедиши—1. § 28-ә даир верилмиш тапшырығын ичрасыны йохламаг үчүн һәсәнов, Мухтаров, Гурбанов вә Магсудовун дөфтәрләринә хүсуси бахмалы, Чәфәрова яздығы тапшырығы охутмалы. Исмин тәрифини Сәфәровдан сонра башгаларындан сорушмалы (7 дәгигә).

2. Мүсаһибә йолу илә үмуми исим һаггында мә'лумат вериб тәрифини өйләмәли.

Бу йолла хүсуси исимләр һаггында да мә'лумат вериб тәрифини сөйләмәли.

Хүсуси исимләрин нөвләрини мисалларла айдынлашдырмалы /20 дәгигә/.

3. Хүсуси вә үмуми исимләрә аид өйрәдилән мә'луматы суал-чавабла шакирдләрдән сорушмалы.

55-чи сәһифәдән биринчи абзасы язы тахтасында яздырыб хүсуси вә үмуми исимләри сечдирмәли /15 дәгигә/.

4. Эвә тапшырыг. Сәһ. 55; 2. нөм-

* «Азәрбайчан дилинин сәрфи», I һиссөв, мүәллифләри: С. Чәфәров, Ә. Аббасов; Азәрнәшр, Баки, 1944-чү ил.

рәли тапшырығы мүхтәсәр изаһ этмәли /3 дәгигә/.

Бу чүр тәртиб эдилмиш план мүәллими дәрсә яхшы һазыр кәлмәйә мөчбур этдийи кими, дәрсдә бүтүш вахтдан сәмәрәли сурәтдә истифадә этмәк үчүн дә имкан ярадыр.

Дәрсин йүксәк кейфийәтли кечмәсинә наил олмаг үчүн онун кедишини дүзкүн тәшкил этмәкдә мүһүм шәртләрдәндир.

Дәрсә диггәтлә һазырлашмаг вә ону планлашдырмаг ишин анчаг башланғычыдыр. Эсл мәсәлә дәрси дүзкүн тәшкил этмәк вә дүзкүн апармагдыр. Дәрсин кедишиндә ашағыдакы тәләбләрә рәайәт олунмалыдыр:

а) дәрсин әввәлиндән әтибарән синифдә лазыми интизам вә гайда ярадылмалыдыр. Зәнкдән сонра синифә кирән мүәллим шакирдләрә саламлашыб һәр бир ушағын өз «иш ериндә» олмасыны вә һәр кәсин гаршыдакы дәрсә һазыр олмасыны тәмин этмәлидир;

б) мүәллим дәрсин кедишини әввәлчәдән мүәййән эдилмиш планла апармагла бәрабәр, дәрсин әввәлиндән ахырына гәдәр шакирдләрдә диггәтин зәифләмәмәсинә, онларын дәрси марагла динләмәләринә, дәрсдә фәал иштирак этмәләринә чалышмалыдыр. Шакирдләрин дәрс заманы диггәтли олмаларыны тәмин этмәк үчүн ени дәрсин материалыны изаһ этмәйә кечмәздән әввәл дәрсин мәгсәдилә шакирдләри таныш этмәйин вә онларын нәзәр-диггәтини гаршыдакы вәзифәләрә чәлб этмәйин бөйүк әһәмийәти вардыр. Даһа сонра дәрсдә шакирдләрин диггәтини йыйндыран һеч бир ишә вә сөһбәтә йол верилмәмәлидир. Мәсәлән, ерсиз зарафатлар, кәскин һәрәкәтләр, дәрс заманы язы тахтасында узун мәтв язмаг, һәлдән артыг тәкрар этмәк вә с. шакирдләрин дәрсдә диггәтләрини зәифләдә биләр.

Ени материалы изаһ эдәркән мүхтәлиф үсуллардан, әяни вәситәләрдән, мараглы мисаллардан, сәясәлизм гурулушуна даир чәлб эдичи материаллардан, парлаг дәлилләрдән

вэ с. истифадэ эдилмэлдир ки, нэ-
тгчэдэ дэрс мээмун э'тибэрилэ дол-
гун олсун вэ диггэти чэлб этсин.

Шакирдлэрин гаршысында суал-
лар гоймаг, онлары мүстэгилл оларак
чаваб арамага алышдырмаг, синиф-
дэ диггэти күчлэндирмэйэ көмөк
эдэн васитэлэрдэндир.

Өйрөдилэн биликлэрин сосялизм
гурулушундакы ролу вэ эмэли ишдэ-
ки эһэмиййэти шакирдлэрэ айдын-
лашдырылдыгда дэрс мараглы вэ
чэлб эдичи олур.

Дэрсин кедишиндэ (шакирдлэрин
фэрди хүсусиййэтлэринэ чиддиййэт-
дэ фикир вермөк) дэ онун кейфиййэ-
тини йүксэлдэн шэртлэрдэндир. Мэ'-
лумдур ки, яхшы дэрсин эламэти
ялн'ыз мүэллимин яхшы изаһат вер-
мэсиндэн ибарэт дейилдир. Эсл'мэ-
сэлэ бу изаһатын, ени мэфһумларын,
гайда вэ ганчларын шакирдлэрин
шуурунда дэрин из бурахмасында-
дыр. Дэрсин кейфиййэти һэм дэ ша-
кирд тэрэфиндэн ени мэфһумларын
нэ дэрэчэдэ баша дүшүлмэси илэ
өлчүлүр. Белэ бир тэлэби тэ'мин эт-
мөк мөгсэдилэ, һэр бир шакирдин
фэрди хүсусиййэтлэри мүэллимэ
мэ'лум олмалыдыр ки, дэрс заманы
онлары нэзэрдэ сахласын. УИК(б)П
МК-нын 1932-чи ил 25 август тарих-
ли гэрарында тэлэб эдилир ки: «Мү-
эллим тэ'лим ишлэри просесиндэ һэр
шакирди диггэтлэ өйрөнмэлдир».
Мэшһур совет мүэллими Н. Н. Го-
лозин һаглы оларак гейд эдир ки:
«Мүэллим синфэ бир ушаг күтлэси
кими бахмамалыдыр, эксинэ о, ай-
ры-айры һэр бир ушагы, онун мейил-
лэрини, хүсуси сэчиййэсини, айрыча
бөдөн гурулушуну көрмэлдир»
(«Советская педагогика» № 3, 1937-чи
ил). Мэ'лумдур ки, ушагларын бэ'-
зилэри чох диггэтли, бэ'зилэри аз
диггэтли олурлар. Бэ'зилэри тэбиий-
ята вэ я риязийята чох мараг көс-
тэри, бэ'зилэриндэ эшитмэ һа-
физэси күчлү олур. Бэ'зилэри суала
тез чаваб верир, о бирилэри суал
үзэриндэ чох фикирлэшир вэ с. Бү-
түн бунлары дэрс просесиндэ нэзэрэ
алмаг лазымдыр. Экс тэгдирдэ ени
биликлэр шакирдлэрин бир гисминэ

айдын оларак, о бири гисми үчүн
анлашылмаз галар. Хүсусилэ дэрс-
лэриндэн керн галан шакирдлэрин
фэрди хүсусиййэтини өйрөнмөк чох
вачиб мээсэлэди. Мүэллим дэрс про-
сесиндэ һэр бир шакирди габилий-
йэтинэ көрө фэалиййэтэ чэлб этмэ-
ли, һэр бир шакирдин элми мэфһум-
лары дүзкүн кэсб этмэсини тэ'мин
этмэлдир.

Дэрсин кедишиндэ чидди фикир
верилмэси лазым кэлэн мээсэлэлэр-
дэн бири дэ синифдэ дэрсин эввэ-
линдэн ахырына гэдэр ишлэмөк, ча-
лышмаг эһвал-руниййэсинин яра-
дылмасыдыр.

Экэр синифдэ тэһрири чалышма-
лар (тэмринлэр) верилмишсэ элэ бир
вэзиййэт эмэлэ кэтирилмэлдир ки,
һэр бир шакирд язмагала мэшһул
олсун, экэр мүэллим бу вэ я дикэр
материалы изаһ эдирсэ ону диггэтлэ
динлэсин, мүсаһибэ апарылырса һэр
бир шакирд суаллара чаваб арама-
га чалышсын вэ с. Синифдэ ишкү-
зар эһвал-руниййэ һөкм сүрдүйү
тэгдирдэ дэрсин йүксөк кейфиййэтлэ
битэчэйнэ мөһкөм бир зэмнин һазыр-
ланмыш олур. Бу мөгсэд үчүн дэрсин
кедишиндэ шакирдлэрин мөһкөм
интизамы тэ'мин эдилмэлдир. Ях-
шы тэшкил эдилэн дэрс 'интизам'
үчүн элверишли шараит һазырлады-
ғы кими, мөһкөм интизам да дэрсин
мүтэшэккил оларак битмэсинэ яр-
дым көстэрэр.

Енэ бу мөгсэд үчүн мүэллим һэр
бир шакирдин фэалиййэтинэ, сө'йинэ
арасы кэсилмэдэн фикир вермэли-
дир, һэр бир шакирдин мүвэффегий-
йэти дэрсин кедишиндэ һесаба алын-
малыдыр. Хүсусэн дэрсин эввалин-
дэ эвэ верилмиш тапшырыгларын
ичрасыны йохламаг, шакирдлэрин
билик вэ бачарыгларына эдалэтлэ
гиймэт вермөк лазымдыр. Бу, онла-
ры бүтүн дэрс просесиндэ чиддий-
йэтлэ ишлэмэйэ вадар эдир.

Нэһайят дэрсин йүксөк кейфий-
йэтлэ битмэси үчүн эв тапшырыгла-
рынын дүзкүн верилмэси бөйүк эһэ-
миййэтэ малик олан шэртдир.

Һэр шейдэн эввэл эв тапшырыг-
ларынын верилмэси дүзкүн тэшкил

эдилмэлдир. УИК(6)П МК өзүнүн 1932-чи ил 25 август тарихли мөшүр гөраында көстөрмишдир ки: «Ушаглары, мүөйөн билик курсуна йийэлэндикчө, чүрбөчүр тапшырыглардан кениш истифада эдөрөк (мәсәлә вә чалышмаларын һәлли, моделләр һазырламаг, лабораторияларда ишләмәк, һербариләр топламаг, мәктәб янындакаы торпагдан дәрс мәгсәдләри үчүн истифада этмәк вә б. к.) тәкбашына ишләмәйә мүнтәзәм сурәтдә алышдырмаг лазымдыр».

Эв тапшырыг вермәк бүтүн дәрс типләринин сон мәрһәләсини тәшкил эдир. Бу мәсәләйә бөйүк әһәмийәт верәрәк Н. К. Крупская языр: «Ушагларә верилән эв тапшырыглары методик чәһәтдән дүзкүн тәшкил эдилмәдикдә әкс нәтичәләр верә биләр». Крупская мәсләһәт көрүр ки, эв тапшырыг вермәнин методик чәһәтдән дүзкүн тәшкили үчүн тапшырыглар шакирдләрин гүввәсинә мүвафиг олсун. Һәр бир тапшырыгын мәгсәдини айдын этмәклә бәрәбәр онун ичрасы йоллары да шакирдләрә изаһ эдилсин. Тапшырыглар шакирдләрдә шәхси тәшәббүс, ени фикир, мүстәгилл чалышмаг кими габилийәтләрин инкишафына ярдым этмәлидир.

Эв тапшырыг верәркән ушагларын һәддән артыг йүкләнмәсинә йол верилмәмәлидир.

Тапшырыглар үзәриндә шакирдләрин чалышмасыны тәмин этмәк лазымдыр. Эвә верилән күндәлик тапшырыглар еринә етирилмәйинчә дәрсләрдән йүксәк кейфийәт көзләмәк чох чәтиндир. Чүнкү тапшырыглары мүкәммәл ичра этмәклә шакирдләр ени дәрс өйрәнмәк үчүн һазырлашмыш олурлар. Бу мәгсәд үчүн эвә верилмиш тапшырыглар үзәриндә һәр бир шакирдин планла вә мүнтәзәм оларәг чалышмасыны тәмин этмәк лазымдыр. Эв тапшырыгларына шакирдләрдә шүүрлу мүнәсибәт яратмаг лазымдыр. Шакирд эв тапшырыгларына мүәллимин әлиндән яха гуртармаг үчүн нечә олурса-олсун еринә етирилмәли «ичбәри бир вәзифә» кими бахмамалыдыр. О, бу тапшырыгларын үзәриндә марагла, вичданла, мәс'улийәт һисс этмәклә ишләмәйә алышмалыдыр. Бу мәгсәдлә эвә верилән тапшырыгларын еринә етирилмәси үчүн лазым кәлән имканлар ярадылмалыдыр.

Нәһайәт, эвә верилмиш бүтүн тапшырыгларын ичрасыны мүнтәзәм сурәтдә йохламаг лазымдыр.

Эв тапшырыглары шакирди мүстәгилл оларәг чалышмаға вадар эдән, онда мүстәгилл чалышма вәрдишләринин яранмасына вә мөһкәмләнмәсинә сәбәб олан мүнүм амилләрдән биридир.

